

Financial Resources and Methods of Combating Poverty in Medina in the Order of Revelation of the Surah Madani of the Holy Quran

Seyyed Zia al-Din Kiaalhoseini / Assistant Professor and Faculty Member, Department of Economics, Mofid University

kiaalhoseini@mofidu.ac.ir

Received: 2026/04/09 - Accepted: 2026/06/29

Abstract

Islam, as the most complete religion, has placed combating poverty at the top of its commandments. This issue has been raised in the Meccan and Madani verses of the Holy Quran. The aim of the present article is to investigate the financial resources and methods of combating poverty during the 10 years of the Prophet's presence in Medina and based on the order of the Madani surahs. The article follows the content analysis method and uses library resources. The results of the article show that religious motivations, altruism, and hereafter played a very important role in achieving this goal. In addition to the popular resources mentioned in Surah Makki, and with regard to the conquests and the formation of the Bayt al-Mal, public resources such as fi', zakat, zakat al-fitr, war booty and their khums, and lands of mufti' al-anwhah and peace were also added to the financial resources for combating poverty. Although Surah Madani abandons zakat and sadaqat to combat poverty, spending is mostly used to cover the costs of jihad. The article shows that in the ninth year of the Hijra, zakat was transformed from an individual obligation to a state obligation and the Prophet sent representatives to collect and distribute it to different regions.

Keywords: Surah Madani, order of revelation, combating poverty, financial resources, zakat, spending.

JEL classification: H29, H53, L30, L40, Z12.

نوع مقاله: پژوهشی

منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر در مدینه به ترتیب نزول سور مدنی قرآن کریم

kiaalhoseini@mofidu.ac.ir

سیدضیاءالدین کیاالحسینی / استادیار و عضو هیئت علمی دپارتمان اقتصاد دانشگاه مفید

دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰ - پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۸

چکیده

اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین، مقابله با فقر را در سر لوحه دستورات خود قرار داده است. این مهم در آیات مکی و مدنی قرآن مجید مطرح شده است. هدف مقاله حاضر تحقیق پیرامون منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر طی ۱۰ سال حضور پیامبر اعظم ﷺ در مدینه و بر اساس ترتیب سوره‌های مدنی است. مقاله از روش تحلیل محتوا تبعیت و از منابع کتابخانه‌ای استفاده می‌کند. نتایج مقاله نشان می‌دهد که انگیزه‌های دینی و نوع‌دوستی و آخرت‌گرایی نقش بسیار زیادی در تحقق این هدف داشت. همچنین علاوه بر منابع مردمی مذکور در سور مکی و با توجه به فتوحات و شکل‌گیری بیت‌المال، منابع عمومی مثل فیه، زکات، زکات فطره، غنائم جنگی و خمس آنها، زمین‌های مفتوحة‌العنوه و صلحی نیز به منابع مالی مقابله با فقر اضافه گردیدند. گرچه در سور مدنی زکات و صدقات به مقابله با فقر انصراف دارد، ولی اتفاق بیشتر برای تأمین هزینه‌های جهاد به‌کار گرفته شده است. مقاله نشان می‌دهد که در سال نهم هجرت زکات از قالب واجب فردی به واجب حکومتی تبدیل شده و پیامبر ﷺ نمایندگان را برای جمع‌آوری و توزیع آن به مناطق مختلف فرستادند.

کلیدواژه‌ها: سور مدنی، ترتیب نزول، مقابله با فقر، منابع مالی، زکات، انفاق.

طبقه‌بندی JEL: H29, H53, L30, L40, Z12

مقدمه

فقر و نابرابری اقتصادی از مصائب همیشگی زندگی اجتماعی بشر بوده و می‌توان محو و یا مقابله با آن را از شروط موفقیت مصلحان اجتماعی اعم از پیامبران، رهبران سیاسی و یا فیلسوفان دانست. اسلام که آخرین و کامل‌ترین دین الهی است و تعالی و ارتقای همه جانبه زندگی بشر یکی از مهم‌ترین اهداف می‌باشد، از این امر مستثنی نمی‌باشد. برنامه اسلام برای مقابله با فقر منحصر به تشکیل حکومتی مبتنی بر مبانی اسلام نمی‌باشد، بلکه عمده تعالیم اسلام بر درونی کردن و ارتقای انگیزه‌های فردی در انجام این مسئولیت اجتماعی است. توجه اجمالی به دستورات ایجابی و سلبی برای اثبات این مدعا کافی است. دستورهای ایجابی مثل لزوم پرداخت زکات، خمس، احسان به نزدیکان، انفاق، اطعام فقرا و مساکین، حق‌المعلوم، حق‌الحصاد و موارد دیگر، و در نقطه مقابل نهی و تحریم ربا، ظلم، تصرف مال از طریق باطل، انجام معاملات باطله و دوری از صفاتی مثل بخل، شح نفس، انحصارطلبی، خودبرتربینی نمونه‌هایی از دستورات سلبی اسلام در این زمینه می‌باشد.

هدف از این مقاله بررسی منابع و روش‌های مقابله با فقر در اسلام می‌باشد. عمدتاً به‌منظور مطالعه دقیق‌تر موضوعات عصر نبوت و تعالیم قرآن را به قبل و بعد از هجرت پیامبر ﷺ تقسیم می‌نمایند. به دلیل تفاوت‌های این دو مقطع، این تقسیم‌بندی برای مطالعه دوران حیات زندگی آن وجود شریف ضروری است. حضور در مکه با دعوت مخفیانه و سپس دعوت علنی به ایمان و مقابله با مظاهر شرک؛ همچنین با سخت‌گیری شدید مشرکان و تعداد کم اهل ایمان، محاصره اقتصادی در شعب ابی‌طالب و بالاخره سه سال تنهایی پیامبر ﷺ که با توطئه‌های مختلف برای ترور ایشان همراه بود (جواد علی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۹-۱۷۷؛ یعقوبی، ۱۳۳۸ق، ج ۱، ص ۳۸۹-۳۹۰).

موارد فوق‌الذکر به همراه وجود فقر گسترده در مکه که ثمره دوران جاهلیت بود، به همراه وضعیت اجتماعی - اقتصادی مسلمانان در مکه که عمدتاً از محرومان و بردگان بودند (جواد علی، ۱۳۹۱، ص ۱۵۸)، از عوامل اصلی هجرت مسلمانان به مدینه بود. مشیت الهی، نصرت خداوند، هدایت‌های وحیانی رسول‌الله ﷺ و ایمان قوی مؤمنان، هم‌زمان با تعاضد و همیاری اجتماعی سبب عبور موفقیت‌آمیز مسلمانان اولیه از آن مشکلات اقتصادی - اجتماعی گردید. در آیات مکی قرآن انواع مختلفی از همیاری‌های اجتماعی ذکر گردیده است.

خداوند در اولین سوره‌های مکی، یعنی فجر، ضحی، ماعون و بلد به رسیدگی به امور ایام امر می‌کند؛ همچنین به دلیل وجود گسترده ایتمام، فقرا، گرسنگان و بردگان در قبل و بعد از بعثت در مکه، در سور قلم، مدثر، ماعون، بلد و حاقه - که اینها نیز در سال‌های اول بعثت نازل شدند - به اطعام مساکین و آزادسازی بردگان امر شد. در سور ضحی، اسراء، معارج و روم نیز به رسیدگی به امور مساکین امر شد. ترغیب هم‌دیگر بر اطعام مساکین (امور تهیدستان) در سور قلم، فجر و حاقه ذکر و مساعدت بستگان و ذوی‌القربی در سور بلد، اسراء، نحل و روم مورد امر خداوند قرار گرفتند که خداوند در دو سوره اسراء و روم، ذوی‌القربی، مساکین و در راه‌ماندگان را صاحبان حق می‌داند؛ همچنین احسان به دیگران در سوره نحل، توجه به امور سائلین در سور ضحی، ذاریات و معارج و مطلق اعطا در سوره لیل ذکر شده است (کیاءالحسینی، ۱۴۰۲، ص ۲۷۶).

بعد از ذکر این مساعدت‌های اجتماعی برای مبارزه با فقر، در چهلمین سوره (سوره اعراف) زکات را به‌عنوان یک منبع مالی ویژه نام برده و سپس در سور مریم و انبیاء به‌عنوان واجبی در شرایع گذشته (به نحو خاص بنی اسرائیل) و سور نمل، لقمان، فصلت و روم به‌عنوان واجبی برای مسلمانان ذکر نمود. اتفاق نیز به‌عنوان یکی از پرتکرارترین تکالیف مالی در قرآن در سور میانی و پایانی سوره‌های مکی، یعنی یس، فرقان، فاطر، سبأ، شوری، ابراهیم، سجده و معارج مورد امر خداوند قرار گرفته‌اند (کیاء الحسینی، ۱۴۰۲، ص ۲۷۶).

در مجموع می‌توان کلیه پرداخت‌های مالی در سور مکی را واجب دانست؛ چراکه شرایط سخت مسلمانان و نوبا بودن اسلام و وعده ثواب به مؤدیان و وعید عقاب به روی‌گردانان از این اوامر عبادی - اجتماعی در قرآن، انسان را بر این مهم مجاب می‌کند. خداوند سبحان این تعاضد اجتماعی را در قالب‌های مختلفی بیان نموده و نوعی تأمین اجتماعی خودکار و ابزارها و روش‌های متنوعی را برای مبارزه با فقر به وجود آورد که بدون وجود دولت و تنها بر اساس خودانگیختگی مسلمانان و عنصر ایمان، بهترین کارکرد را داشت. شرکت‌کنندگان در این پیمان نانوشته اجتماعی - دینی، هم جامعه سعادت‌مندی را در دنیا داشته و هم از اجر معنوی و اخروی بهره‌مند بودند. این مهم‌ترین سازوکاری بود که می‌توانست برای ارتقای سطح این نوع فعالیت‌های بشردوستانه برای همه اعصار در نظر گرفت، لذا در عصر نبوی ﷺ یکی از علل موفقیت مسلمانان نفوذ این تعالیم الهی و نقش آخرت‌گرایی در همکاری‌های اجتماعی بود که سبب گسترش اسلام و موفقیت آنان در پیشبرد اهداف الهی و اجتماعی از جمله مبارزه با فقر گردید. منابع این تعاضد اجتماعی به‌حسب مورد، متفاوت بوده و مصارف آن نیز عمده نیازهای فردی و اجتماعی را تأمین می‌نمود (کیاء الحسینی، ۱۴۰۲، ص ۲۷۶).

با رحلت ابوطالب و خدیجه و تشدید سختی‌ها بر مؤمنان و نامناسب بودن محیط مکه برای گسترش اسلام و بسط هدایت بشریت و عملی کردن دستورات الهی، پیامبر ﷺ بر اساس پیمان دوم عقبه، یثرب را محیطی مناسب برای این مأموریت تشخیص دادند، لذا همگی بدان‌جا هجرت کردند. گرچه اختلاف طبقاتی در مدینه به شدت مکه نبود، ولی اقشار فقیر در آن زندگی می‌کردند. با هجرت مسلمانان بدان‌جا بر تعداد افراد فقیر افزوده شد؛ زیرا اموال مهاجرین توسط مشرکین مکه مصادره شده و یا انتقال آن برایشان ممکن نبوده و دورنمایی از استرداد اموال مصادره‌شده نداشتند (ابن‌هشام، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۴۶۸-۴۷۷).

در سال‌های نخست هجرت، وضع مالی مهاجران بسیار ضعیف بود که می‌توان آن را در چند بخش بررسی کرد. در مورد اسکان، اکثر آنها در منازل انصار ساکن بودند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۷۵)، حتی پیامبر ﷺ نیز در ابتدای ورود به یثرب در منزل ابویوب انصاری ساکن شدند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۰۶-۳۰۷). اهل صفه که در مدینه نه منزل و نه خویشاوندی داشتند، پس از ساخت مسجد النبی ﷺ و مساجد دیگر در آن روزگار خود را می‌گذرانیدند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۹۶).

دومین مشکل بیشتر مهاجران در آغاز هجرت، بیکاری و فقدان شغل مناسب و بالمآل نداشتن درآمد و وسایل زندگی بود و امکان اشتغال آنها در حوزه تجارت و کشاورزی فراهم نبود (سمهودی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۳۹۳). سومین مشکل مهاجرین فقر و نداشتن کالاهای اساسی بود؛ به نحوی که سی تن از اهل صفه بدون رد و تنها با لنگ نماز می‌خواندند و گاهی از گرسنگی در فاصله میان خانه عایشه و ام‌سلمه بیهوش می‌شدند (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۹۸). برخی از مهاجرین فقیر نزد پیامبر ﷺ شکایت نموده که خرما در شکم‌شان سوزش ایجاد می‌کند (ابن‌شبهه، ۱۳۸۰، ص ۴۴۱).

از طرف دیگر، با هجرت به مدینه وقایعی مثل افزایش روز افزون مؤمنان، عقد اخوت بین آنها، پیمان با اهل کتاب، نزول احکام اجتماعی و حکومتی، تشکیل حکومتی مبتنی بر احکام الهی و غزوات و سرایای فراوان رخ داد (جواد علی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۹-۱۷۷). غریبه بودن مهاجران، وجود دین جدید به همراه دستورات شخصی و اجتماعی با منشأ وحیانی که در بعضی موارد مخالف سنت‌های پیشین بود و همچنین وجود اهل کتاب (یهود و نصاری) در مدینه، شرایط جدیدی را ایجاد نمود. بنابراین پیامبر ﷺ می‌بایست با حساسیت بیشتری به ترویج دین اسلام و اجرای احکام آن اهتمام داشته باشد، لذا در اولین سال حضور در مدینه اقدامات زیربنایی مهمی در عرصه اجتماعی انجام شد که تأسیس مسجد النبی ﷺ، انعقاد پیمان برادری بین مسلمانان، انعقاد پیمانی سیاسی و اجتماعی چهار جانبه بین مسلمانان (اعم از مهاجر و انصار)، مشرکان، یهودیان و نصاری در قالب ۴ فصل و ۳۷ ماده و همچنین پیمان ۸ ماده‌ای با یهودیان از جمله آنان بود (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۲۱۵-۲۱۹).

تغییرات اجتماعی فوق‌الذکر سبب شد تا هدف مقابله با فقر از ضرورت بیشتری برخوردار شود؛ زیرا تعداد مسلمانان افزایش یافته و هم اینکه این مهم از جمله اهداف حکومت وحیانی - مردمی پیامبر ﷺ بود. همچنین اضافه شدن هزینه‌های جهاد سبب تغییر در تخصیص منابع مربوط به مقابله با فقر می‌گردید، لذا منابع و روش‌های مقابله با فقر تغییر کرد.

هدف مقاله حاضر بررسی این منابع و روش‌ها در مدینه و بر اساس ترتیب نزول سور مدنی می‌باشد. این مقاله مکمل مقاله دیگری با عنوان «منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر در مکه به ترتیب نزول سور مکی قرآن کریم» می‌باشد که این موضوع را در سور مکی مورد بحث قرار داده است. مقاله حاضر از روش تحلیل محتوا تبعیت نموده و از منابع تفسیری و تاریخی استفاده می‌کند.

سؤالاتی که مقاله به دنبال پاسخ آن است بدین شرح است: منابع مالی و روش‌هایی که خداوند در مدینه به ترتیب نزول سور برای مقابله با فقر بیان نمود، کدام‌اند؟ مصارف این منابع کدام‌اند؟ تفاوت این منابع و مصارف با موارد مشابهی که در سور مکی بیان شد، چیست؟ حاکمیت پیامبر ﷺ در مدینه در ترتیب سازماندهی این منابع چه نقشی داشته است؟

با توجه به تفاوت‌های جامعه مکه و مدینه که قبلاً بیان شد، فرضیه مقاله این است: به دلیل تغییر شرایط مدینه نسبت به مکه، منابع مالی و مصارف آن به ترتیب نزول سوره‌های قرآن در مدینه تغییر کرد. همچنین با تشکیل حکومت اسلامی در مدینه، حاکمیت در حجم، موارد و مصارف منابع مالی تأثیرگذار بود. مقاله مرکب از این بخش‌هاست: بخش اول به مقدمه اختصاص دارد؛ در بخش دوم پیشینه موضوع طرح می‌شود؛ بخش سوم به بیانی مختصر در مورد ترتیب نزول سوره مدنی و تفسیر تنزیلی قرآن اختصاص دارد؛ در بخش چهارم آیات نازل شده در مورد موضوع مقاله در هر سال بیان و جنبه‌های تفسیری و تاریخی آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد؛ بخش پنجم به تحلیل آیات مدنی مرتبط با موضوع مقاله اختصاص دارد؛ و در نهایت بخش ششم به نتیجه‌گیری می‌پردازد.

پیشینه موضوع

مقابله با فقر از دیر زمان از نظر دینی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و تربیتی از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. این موضوع در آموزه‌های همه ادیان از جمله اسلام و در تمامی کتب الهی مثل قرآن با اهمیت ویژه‌ای ذکر شده و سنت پیامبر گرامی ﷺ و ائمه هدی ﷺ مملو از آن بوده و عمده مآخذ دینی - بالخصوص منابع تفسیری و فقهی - به اهمیت مقابله با این پدیده شوم و منابع و روش‌های آن پرداخته‌اند. موضوعاتی مثل زکات، انفاق، صدقه، قرض‌الحسنه، ماعون، حق معلوم، حق حصاد و... که در آیات وارده مورد دقت همگی مفسران قرار گرفته و همچنین در ابواب فقهی مثل باب زکات، باب خمس و باب صدقات مورد مذاقه فقه‌های هر عصر بوده و فقه‌های شیعه و اهل سنت، بانی مستقل را به آن اختصاص داده‌اند.

با تولد دانش اقتصاد و گسترش آن در کشورهای اسلامی، اقتصاددانان مسلمان با بهره‌گیری از منابع دینی و ذخیره دانش اقتصاد در مباحث فقر، در آثار فراوانی به این موضوع پرداخته‌اند که در ادامه به معرفی اجمالی بعضی از آنها پرداخته می‌شود. مرتضی کیا (۱۳۹۵) در کتاب *منهای فقر* دیدگاه محمدرضا حکیمی را در مورد جامعه و حکومتی در تراز اسلامی در مبارزه با فقر بیان می‌کند. زینلی شیوه مقابله پیامبر اکرم ﷺ با مشکلات مهاجران در مدینه، به‌طور خاص فقدان مسکن، بیکاری و فقر را مورد مطالعه قرار داده است. سیره پیامبر اکرم ﷺ در مقابله با تهدیدهای اقتصادی توسط سعید سیدحسین‌زاده یزدی و محمدجواد شریف‌زاده به رشته تحریر درآمد. در این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی تهدیدهای جامعه عصر نبوی ﷺ احصا شده و سپس با روش تحلیل داده‌بنیاد سیره نبوی ﷺ در برخورد با این تهدیدها استخراج شده است (زینلی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۹-۱۳۴). در آثار عربی می‌توان به کتاب *ابحاث الندوه والفقر و الفقراء فی نظر الاسلام* (۱۹۹۹) اشاره کرد که مشتمل بر مقالاتی است که از طرف دانشگاه الازهر منتشر شده است. در بعضی از بخش‌های این اثر مبانی نظری مقابله اسلام با فقر تشریح شده است. قرضاوی (۲۰۰۸) در کتاب *مشکله الفقر و کیف عالجه‌ها الاسلام* می‌گوید اسلام به فقر و ابزارهای رفع آن و حقوق فقرا و کفالت اسلام از احتیاجات فقرا در طی تاریخ از دیگر مذاهب متمایز است. همچنین کتاب *جامعه*

مدینه در عصر نبوی ﷺ نوشته عبدالله العزیز بن ادریس از جمله آثار عربی در این رابطه است. در این کتاب سعی شده تا اثرات حضور سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی اسلام در مدینه تبیین و بررسی شود. این مطالعه شامل مطالعه ساختار شهری، بافت اجتماعی و اوضاع سیاسی، امور اقتصادی، نحوه برخورد پیامبر ﷺ با صحابه و دیگر مردم، زندگی روزمره جامعه مدینه در عصر نبوی ﷺ است.

بررسی منابع مرتبط با موضوع که اجمالاً ذکر شد، نشان می‌دهد که در آنها روش‌های مقابله با فقر به‌حسب نزول سور قرآن مورد بحث و تحقیق قرار نگرفته است. کتب تفسیر نیز مطالب ارزشمندی را در ذیل آیات مرتبط مطرح کردند، ولی هدف مقاله را تأمین نمی‌کنند؛ زیرا نخست، آیات مرتبط به‌طور مستقل مورد تفسیر قرار گرفته است؛ دوم، آیات مربوطه به‌حسب نزول مورد مطالعه قرار نگرفتند؛ و سوم، روش‌ها و منابع مقابله با فقر در مقایسه با یکدیگر موارد مطالعه قرار نگرفته‌اند، لذا مقاله حاضر درصدد است تا منابع و روش‌های اجتماعی و فردی مقابله با فقر در مدینه را در قرآن بر اساس ترتیب نزول سور مدنی مورد بررسی قرار دهد؛ چراکه نزول آیات و ظهور اسلام سبب تحولات اجتماعی و اقتصادی زیادی در جزیره العرب - بالاخص در دو شهر مکه و مدینه - گردید؛ مثلاً اگر در ابتدای بعثت عمده ایمان‌آوردندگان از بردگان و فرودستان بودند که در عسر و سختی شدیدی روزگار می‌گذراندند و مساعدت متمولین از مؤمنین گسترده‌تر بود، ولی بعد از هجرت به مدینه و گسترش اسلام از یک طرف و تشکیل حکومتی دینی از طرف دیگر، سبب شد تا این پرداخت‌های مالی (مثل نظامات مالی مشابه) منظم و سازماندهی شود؛ همچنین گرچه در مکه تمامی منابع از طریق مساعدت‌های جمعی مؤمنین تأمین می‌گردید، ولی در مدینه علاوه بر این نوع همیاری‌ها، منابع دیگری مثل غنائم، زمین‌های زراعی به‌دست‌آمده از طریق فتوحات، فراهم آمدن زمینه اشتغال مسلمانان، سبب گسترش منابع مالی برای مقابله با فقر گردید؛ همچنین تأسیس بیت‌المال نیز می‌توانست منبع دیگری برای تأمین نیاز فقرا و مستمندان باشد.

بنابراین هدف مقاله این است تا منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر در مدینه النبی ﷺ را برحسب ترتیب نزول سور مدنی قرآن مورد مطالعه و تحلیل قرار دهد. لازم به ذکر است که این مقاله مکمل و در راستای مقاله دیگری است که با همین روش به بررسی منابع و روش‌های مقابله با فقر در مکه به ترتیب نزول سور مکی قرآن کریم می‌باشد که توسط نویسنده همین مقاله به رشته تحریر درآمده است.

ترتیب نزول سوره‌های قرآن و آشنایی با تفسیر تنزیلی

یکی از موضوعات مورد بحث در علوم قرآن، ترتیب نزول سور و آیات قرآن کریم می‌باشد. مقاله با تکیه بر تعبیدی و توقیفی بودن ترتیب سور قرآن، از منابعی که با تکیه بر این روش به کشف ترتیب نزول سور پرداخته‌اند استفاده می‌کند، لذا سوره‌هایی که در مدینه مرتبط با موضوع مقاله است را به‌حسب سال نزول هر سوره ذکر می‌کنیم و سپس آیه‌ای که در آن منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر وارد شده را بیان و بر اساس نظر مفسران و شواهد تاریخی جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ارائه خواهد شد.

مشهور این است که ۸۶ سوره، مکی و ۲۸ سوره، مدنی می‌باشند. علق اولین سوره و مطففین آخرین سوره مکی است. سور مکی به ترتیب عبارت‌اند از: علق، قلم، مزمل، مدثر، حمد، مسد، تکویر، اعلی، لیل، فجر، ضحی، انشراح، عصر، عادیات، کوثر، تکاثر، ماعون، کافرون، فیل، قلق، ناس، اخلاص، نجم، عبس، قدر، شمس، بروج، تین، قریش، قارعه، قیامت، همزه، مرسلات، ق، بلد، طارق، قمر، ص، اعراف، جن، یس، فرقان، فاطر، مریم، طه، واقعه، شعراء، نمل، قصص، اسراء، یونس، هود، یوسف، حجر، انعام، صافات، لقمان، سبا، زمر، مؤمن، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جائیه، احقاف، ذاریات، غاشیة، کهف، نحل، نوح، ابراهیم، انبیاء، مؤمنون، سجده، طور، ملک، حاقه، معارج، نبأ، نازعات، انفطار، انشقاق، روم، عنکبوت و مطففین (بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳۴۱-۳۴۹).

اما در مورد سور مدنی چهار نظر مشهور مطرح است که عبارت‌اند از: نظرات جامع الازهر، زرکشی، رامیار و معرفت. نکته مهم این است که این چهار تحقیق در ترتیب نزول سور ۸۷ تا ۱۰۱ با هم توافق دارند که عبارت‌اند از: بقره، انفال، آل عمران، احزاب، ممتحنه، نساء، زلزال، حدید، محمد، رعد، الرحمن، انسان، طلاق، بینه و حشر (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۰۳؛ رامیار، ۱۳۶۳، ص ۶۶۲؛ بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳۴۴-۳۴۹)، اما برای بقیه سور، نظر الازهر بر ترتیب توبه، نصر، نور، حج، منافقون، مجادله، حجرات، صف، تحریم، جمعه، تغابن، فتح و مائده می‌باشد (رامیار، ۱۳۶۳، ص ۶۶۲؛ بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳۴۴-۳۴۹)، اما زرکشی معتقد است ترتیب نزول به صورت نصر، نور، حج، منافقون، مجادله، حجرات، تحریم، صف، جمعه، تغابن، فتح، توبه و مائده می‌باشد (بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳۴۴-۳۴۹). به نظر رامیار، نور، حج، منافقون، مجادله، حجرات، تحریم، تغابن، صف، جمعه، فتح، مائده، توبه و نصر به ترتیب نازل شده‌اند (رامیار، ۱۳۶۳، ص ۶۶۲) و در نهایت اعتقاد معرفت بر ترتیب به صورت نصر، نور، حج، منافقون، مجادله، حجرات، تحریم، جمعه، تغابن، صف، فتح، مائده و توبه می‌باشد (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۰۳). در موارد اختلافی که ۱۳ سوره می‌باشد، یا آیه‌ای که مرتبط با بحث باشد در آن سور ذکر نشده و در صورت وجود آیات مرتبط، تلاش می‌کنیم تا با استفاده از دیگر منابع نظر مختار را تقویت نماییم.

این روش تبیین و بررسی سور قرآن که به «روش تفسیر تنزیلی قرآن» معروف است، از یک قرن قبل وارد ادبیات تفسیر قرآن گردید. هدف از این منهج تفسیری پی بردن به مفاهیم قرآن با توجه به حکمت نزول تدریجی این کتاب آسمانی و ارشادات مهمی که در شیوه ترتیب وجود دارد، می‌باشد. در مجموع هدف این منهج تفسیری اطلاع مسلمانان از تاریخ نزول آیات، زمان و مکان، چگونگی نزول قرآن و اسباب آن، وقایع و حوادث آن، تقدم و تأخر، عام و خاص، مطلق و مقید، و همچنین ناسخ و منسوخ بودن آیات می‌باشد، و همچنین بررسی احکام، تحولات اجتماعی و دیگر موضوعات بر اساس واقعیت‌های اجتماعی عصر نزول و تاریخ نزول می‌باشد (دروزه، ۱۹۶۸، ج ۱، ص ۹ و ص ۱۳؛ فرشچیان، ۱۳۸۸، ص ۸۹-۱۰۲؛ مهدوی‌راد، ۱۳۸۲، ص ۹۸-۱۰۳). گرچه بعد از ظهور این منهج تفسیری، نقدها و اشکالاتی بر آن مطرح و دفاعیاتی از آن انجام شده و حتی خود این مفسران نیز به بعضی از نقاط ضعف آن اذعان داشته‌اند، ولی برای پی بردن به تحولات مفاهیم، احکام و حتی مسائل اجتماعی در عصر ظهور می‌توان از این منهج استفاده کرد.

از جمله مباحث مرتبط با تفسیر تنزیلی، احکام فقهی در قرآن و تدریجی بودن آن در طی دوران نبوت رسول اکرم ﷺ می‌باشد که به‌عنوان نمونه می‌توان به تدریجی بودن وجوب نماز و تحریم ربا و حرمت شرب خمر اشاره کرد. آماده نبودن زمینه روحی، تربیتی و اجتماعی، آمادگی بیشتر جامعه در پذیرش احکام در بستر زمان، تغییر بینش‌ها و رفتارهای جاهلی مردم و دور شدن از ساختارهای روحی و اجتماعی جاهلیت از علل عمده آن بود؛ مثلاً تحریم شراب‌خواری در قرآن در چهار مرحله (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۷۰-۷۴) و یا تحریم ربا در چهار یا پنج مرحله انجام پذیرفت (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۰۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۶۴)، لذا بررسی موضوعات اقتصادی از جمله منابع و روش‌های مقابله با فقر برحسب ترتیب نزول سور در مدینه، روشی ابداعی است که این مقاله به دنبال آن است و می‌تواند قلمروهای نوینی را از این هدف مهم دینی برای محققان روشن نماید.

بررسی آیات مدنی مشتمل بر منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر به ترتیب نزول سور

۱. سال اول هجرت

شواهد حاکی از آن است که در سال اول، آیات جزء اول در سوره بقره نازل شده باشد. در آیات اولیه این سوره مثل سور مکی بر جنبه‌های انگیزشی و معنوی و درعین حال اجتماعی پرداخت منابع مالی تأکید شده است. در این زمینه می‌توان به آیه ۳ این سوره اشاره کرد که اتفاق را از علل تقوا ذکر می‌کند. از آنجاکه قبایل متفاوتی از اهل کتاب در مدینه و اطراف آن ساکن بودند، در آیه ۴۳ یکی از پیمان‌های الهی از بنی اسرائیل را زکات معرفی می‌کند و در آیه ۸۳ به بعضی از تکالیف اجتماعی آنها تصریح می‌کند که توحید، نیکی به والدین، ایتم و مستمندان و پرداخت زکات از جمله آنهاست، اما در آیه ۱۱۰ این سوره خداوند مستقیماً مسلمانان را به اقامه نماز و ادای زکات امر می‌کند.

۲. سال دوم هجرت

در این سال با شکل‌گیری جامعه و حکومت اسلامی و تبیین دستورات فردی و اجتماعی که سبب تمایز جامعه مسلمانان از مشرکان و اهل کتاب گردید، مخالفت‌ها با پیامبر ﷺ و مسلمانان آشکارتر گشت، لذا عملیات نظامی ولو در قالب سریه برای دفاع از جامعه اسلامی شکل می‌گرفت. در این سال ۸ غزوه و ۶ سریه ثبت شده است که مهم‌ترین آن غزوه بدر در ۱۷ رمضان بود. به‌واسطه عدم شکل‌گیری بیت‌المال، هزینه‌های مربوط به جهاد به تأمین هزینه‌های اجتماعی که توسط مردم تأمین می‌شد اضافه گردید، لذا در سال دوم با آیات بیشتری (آیات ۱۴۴ به بعد سوره بقره و کل سوره انفال) در این باب مواجه می‌شویم.

خداوند در آیه ۱۷۷ سوره بقره، برّ را کثرت نماز نمی‌داند، بلکه آن را مجموعه‌ای کامل از ایمان به خدا و قیامت و ملائکه و قرآن و پیامبران و همچنین در عرصه اجتماعی ایتمی مال - با وجود علاقه‌مندی بدان - به بستگان، ایتم، مساکین، در راه‌ماندگان، درخواست‌کنندگان و برای آزادسازی بردگان و همچنین اقامه نماز و پرداخت زکات و صبر در سختی‌ها و شداید معرفی می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۷۸).

آیه ۱۹۵ سوره بقره اولین آیه در مورد انفاق برای جهاد می‌باشد. آیه ۲۱۴ سوره بقره برای تقویت روحیه مهاجرینی است که از اموال و زندگی خود گذشته و در سختی بسر می‌برند، نازل شده است (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۹۵). در آیه ۲۱۵ این سوره خداوند موارد مصرف انفاق را والدین، اقربا، ایتام و در راه‌ماندگان برمی‌شمارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۰۴).

آیات ۲۱۶-۲۱۸ در مورد جهاد است، اما در آیه ۲۱۹ میزان انفاق را با کلمه «العفو» بیان می‌کند. در آیه ۲۴۵ مردم را به قرض حسن دعوت می‌کند که مراد از آن انفاق برای جهاد فی سبیل‌الله می‌باشد؛ زیرا می‌خواهد به مؤمنین القا کند که حتماً این اقدامشان مثل قرض با پاداش همراه است (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۷۵).

ذکر آیات انفاق (آیات ۲۶۱-۲۸۰) بعد از آیات مرتبط با معاد، نشان از اهمیت آن برای نجات انسان در قیامت دارد. بعضی از مفسرین نیز معتقدند که این آیات با آیات جهاد در این سوره مرتبط است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۱۲). در این مجموعه بیست آیه‌ای خداوند به صورت ایجابی و سلبی و به نحو کلی و یا در قالب مثال، وجود اخلاص در انفاق را شرط قبولی آن و برکت دانسته و انفاقات مشوب به ریا، ایذا و منت را مردود و بی‌ثمر می‌داند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۱۳۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۲۳-۳۳۰). همچنین در آیه ۲۶۶ از انفاق از مال حرام و نامرغوب پرهیز می‌دهد و پاک و حلال بودن آن را شرط قبولی انفاق می‌داند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۱۵۴).

با توجه به تأکید آیات و ثواب بر انفاقات و وعید عقاب در صورت تخلف و همچنین نیاز شدید جامعه اسلامی پس از هجرت به مساعدت‌های مردمی و همچنین عدم بیان نصاب فقهی زکات تا آن زمان، به نظر می‌رسد این آیات در مقام بیان وجوب انفاق است. همچنین در این مجموعه به جنبه‌های بشردوستانه توجه شده؛ به نحوی که خداوند در آیه ۲۷۲ انفاق به غیرمسلمین را مجاز می‌شمارد. در این زمینه روایاتی در مورد اجازه پیامبر ﷺ برای این مهم وارد شده است (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۱۷۰). از آنجاکه به نظر عمده مفسرین آیات تحریم ربا (۲۷۵ و ۲۷۶ سوره بقره) در سال آخر حیات پیامبر ﷺ نازل شده است، در این مقاله آنها را در ذیل آیات سال دهم هجرت بحث کرده‌ایم.

کل آیات سوره انفال نیز در سال دوم نازل شده که همگی آن مربوط به نصرت خداوند و تقسیم غنائم جنگ بدر و دیگر مسائل مرتبط با آن و کمی بعد می‌باشد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۷). با پیروزی مسلمین، اختلافی بر سر تقسیم غنائم جنگی رخ داد. آیه اول این اموال را جزء انفال و از آن خداوند و جایگاه نبوت دانسته که او می‌تواند بین مسلمین تقسیم نماید، البته آیه ۴۱ همین سوره غنائم جنگی را از مجموعه انفال استثنا نموده و آن را از آن مجاهدان - بشرط پرداخت خمس - می‌داند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۸۲).

در آیات بعد صفات مؤمنان حقیقی را بیان می‌کند که مثل آیات ابتدایی سوره بقره، در آنها نماز و انفاق در کنار هم ذکر شده‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۲۱۴). وجوب زکات فطره، روزه ماه رمضان، نماز عید فطر و قربان و دستور قربانی در سال دوم تشریع گردید (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۲۷۳). همچنین به دلیل پیمان‌شکنی یهودیان بنی قینقاع،

در این سال پیامبر ﷺ فرمان جهاد با آنها را صادر نمودند، ولی آنان از در صلح درآمده و به اذاعات شام کوچ نمودند. پیامبر ﷺ اموال آنان را بعد از اخراج خمس بین مسلمانان تقسیم نمودند (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۲۷۱-۲۷۲).

۳. سال سوم هجرت

در شوال این سال جنگ احد رخ داد (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۲۷۴-۳۲۱) که عمده آیات سوره آل عمران - سومین سوره مدنی - در مورد این غزوه می‌باشد. با توجه به شکل‌گیری جامعه دینی و در پیش بودن جنگ احد، خداوند صفات اعضای این جامعه را در چند جای سوره آل عمران برمی‌شمارد. در آیه ۱۷، اتفاق - به صورت مطلق - در کنار صبر، صداقت، قنوت و سحرخیزی از جمله صفات متقین برشمرده شده است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۱۷۶؛ مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۵۲۷).

در آیه ۹۲ وصول به مقام «بر» مقید به اتفاق از محبوب‌ترین اموال می‌باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۲۸۸-۹۰) و کلمه «بر» دلیل بر اعم بودن اعمال جوانحی و جوارحی است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۵۳۱-۵۳۴). همچنین در آیه ۱۳۴ به پرهیزگاران توصیه می‌کند اتفاق خود را تنها برای رضایت خدا و در خلوت و یا آشکار انجام دهند؛ سپس در آیه ۱۸۰ بعد از تحریض بر جهاد، مؤمنان را به اتفاق مال برای جهاد تشویق می‌کند، ولی بعضی از مفسران بر اساس تشابه عقاب در آیه با روایات مانعین زکات، آیه را بر زکات واجب حمل کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۹۰-۱۹۲).

۴. سال چهارم هجرت

سوره نساء در سال چهارم هجرت نازل شده است. محتوای این سوره تبیین حقوق خانواده و اجتماع و تحکیم آنها، حمایت از نیازمندان و ترغیب به جهاد می‌باشد. در آیات ۳۶ و ۳۷ این سوره مسلمانان را به احسان و اتفاق فی سبیل الله فرا می‌خواند که مصارف آن والدین، خویشاوندان، همسایگان دور و نزدیک، افرادی که با انسان محبت و مصاحبت دارند، در راهماندگان و بردگان می‌باشد. در نقطه مقابل در آیه ۳۷ افراد بخیل و کسانی که برای عدم اتفاق اظهار به نداری می‌کنند را وعید عذاب دردناک می‌دهد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۶۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۳۷۸-۳۹۰).

در آیه ۷۷ برای آمادگی مؤمنان برای جهاد، برنامه خودسازی اقامه نماز و ادای زکات را مقرر نمود (مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۵۲۷). در آیه ۹۲ وصول به مقام «بر» مقید به اتفاق از محبوب‌ترین اموال می‌باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۲۶). در آیه ۱۶۲ راسخون در علم و مؤمنین از اهل کتاب را ایمان آورنده به قرآن و کتب قبل و اقامه کننده نماز و مؤدی زکات معرفی می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۲۲۴-۲۲۸).

همچنین در این سال غزوه بنی‌نضیر محقق شد (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۳۳۵-۳۳۸؛ یوسفی غروی، ۱۴۳۳ق، ج ۲، ص ۴۰۳-۴۲۱؛ عاملی، ۱۳۹۱، ج ۳، ص ۳۴۱-۴۵۰). به نظر عموم مفسرین آیات سوره حشر مربوط به این غزوه است

(طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۳۴۸). در این غزوه یهودیان بنی نضیر تسلیم شده و به خیبر و عده‌ای از آنان نیز به شامات مهاجرت نمودند. آیات ۹-۶ سورة حشر در مورد مالکیت اموال بنی نضیر و مصارف آن است که به دلیل فتح بدون جنگ، اموال حاصل از این جهاد با ماهیت فیء در مالکیت خداوند و رسولش ﷺ بوده و مصارف آن نیز شش گروه‌اند که عبارت‌اند از: ۱. خدا؛ ۲. رسول الله ﷺ؛ اعم از مصارف شخصی و مقامی؛ ۳. خویشاوندان ایشان؛ ۴. یتیمان؛ ۵. مساکین؛ ۶ در راه‌ماندگان (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۳۵۳).

۵. سال پنجم هجرت

در سال پنجم، دو غزوه احزاب و بنی قریظه رخ داد. اکثریت قریب به اتفاق آیات سورة احزاب، بالاخص آیات ۲۵-۹ آن مربوط با جنگ احزاب است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱۷، ص ۲۱۶)، و این دلیلی است که زمان نزول آن سال پنجم می‌باشد. آیه ۳۳ احزاب زنان پیامبر ﷺ را به اقامه نماز و ادای زکات و اطاعت از خدا و رسولش فرامی‌خواند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۴۶۲). در ادامه و در آیه ۳۵، خصوصیات مردان و زنان مؤمن را بیان می‌کند که اعطای صدقه از جمله آن است. غزوه بنی قریظه در ذی قعدة سال پنجم و بدون درنگ بعد از غزوه احزاب رخ داد. آیات ۲۶ و ۲۷ احزاب در مورد این غزوه می‌باشد (یوسفی غروی، ۱۴۳۳ق، ج ۲، ص ۵۳۵). یهودیان بنی قریظه بعد از محاصره ۲۵ روزه تسلیم مسلمانان شدند و اموالشان شامل ۱۵۰۰ شمشیر، ۳۰۰ زره و ۲۵۰۰ سپر به غنیمت درآمد که بعد از اخراج خمس، بین مسلمانان تقسیم شد.

۶. سال ششم هجرت

غزوه بنی مصطلق در شعبان سال ششم محقق شد. ۲۰۰ اسیر و ۲۰۰۰ شتر و ۵۰۰۰ گوسفند آنان غنیمت مسلمانان گشت. خمس غنائم جدا و بقیه تقسیم گردید. اسیران، شتران و گوسفندان را قیمت‌گذاری نموده و تقسیم کردند (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۲۰۷). در آیه ۱۱ سورة حدید، خداوند اتفاق را قرض حسن به خود دانسته و بر خود واجب نمود تا معادل آن و بلکه چند برابر آن را برگرداند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۹، ص ۴۵۲-۴۵۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲۳، ص ۳۱۸-۳۲۵). در آیه ۱۸ برای مردان و زنان صدقه‌دهنده و آنان که با اتفاق به خدا قرض حسن می‌دهند، جزای مضاعف و اجری کریم عطا می‌کند و در نهایت در آیه ۲۴ کسانی که بخل ورزیده و دیگران را نیز به بخل دعوت می‌کنند تا در راه جهاد و دستگیری نیازمندان خرج نشود را مختال فخور معرفی می‌نماید (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۲۶۸-۲۷۲).

موضوع محوری سورة محمد ﷺ نیز جهاد است و لذا آیات پایانی آن برای ترغیب انسان‌ها به اتفاق در راه جهاد می‌باشد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۳۷۳-۳۷۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲۱، ص ۴۹۷-۴۹۴).

آیت الله معرفت معتقد است سورة رعد مدنی و مربوط به صلح حدیبیه در سال ششم است (معرفت ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۴۹-۳۴۴). در آیات ۱۹-۲۳ سورة رعد دستورالعملی برای طرف‌داران حق ارائه می‌شود که در آیه ۲۲،

صبر برای خدا، اقامه نماز و انفاق در خفا و آشکار از جمله آن دستورات اند که شامل صدقات می‌باشد (زمخشری، ۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۲۶). شأن نزول سورة انسان در مورد اهل بیت علیهم‌السلام و در سال ششم می‌باشد که مال خود را برای رسیدگی به امور مساکین، ایتم و اسرا صرف می‌کنند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۲۰۳؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۹، ص ۱۲۳-۱۲۸). در سورة بینه عبادت خدای یگانه و اقامه نماز و زکات جزء دستورات دین حنیف شمرده شده است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۴، ص ۳۶۲).

۷. سال هفتم هجرت

با توجه به وجود حکم حجاب در سورة نور، این سوره در سال هفتم نازل شده است. در این سال ۲ غزوه از جمله خیبر و ۱۰ سریه محقق شد. بعد از قضیه افک، جمعی از صحابه قسم یاد کردند تا احسان خود را از کسانی که مرتکب آن شدند قطع نمایند. در آیه ۲۲ سورة نور خداوند آنها را از این عمل نهی نموده و تأکید می‌کند تا به انفاق خود به نزدیکان، مسکینان و مهاجران ادامه دهند. در آیه ۳۷ خانه‌هایی را معرفی می‌کند که تجارت و بیع (امور دنیایی) مردان آن را از یاد خدا و اقامه نماز و ایتمای زکات باز نمی‌دارد. مشهور مفسرین قائل اند که این خانه‌ها منحصر به مساجد نبوده و منظور از زکات نیز وظایف فردی و اجتماعی - اعم از مالی و غیرمالی - نسبت به بندگان خداست (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۱۷۷).

در دو آیه ۵۵ و ۵۶ این سوره خداوند به بشریت وعده می‌دهد که مؤمنان صالح خلفای او بر روی زمین خواهند بود. تهیه مقدمات این امر بزرگ در این دو آیه ذکر شده است که اقامه نماز و ادای زکات از جمله آنهاست. غزوه خیبر در محرم سال هفتم و بعد از صلح حدیبیه رخ داد (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۴۶۵). اموال اهل خیبر مال مسلمین شد، ولی چون فتح بدون جنگ حاصل شد، کلیه غنائم، خالصه رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم گردید که به ۱۸۰۰ سهم تقسیم و بین شرکت‌کنندگان در واقعه حدیبیه تقسیم گردید (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۴۷۱؛ ابن‌هشام، ۱۳۷۵ق، ج ۳، ص ۲۵۲)، اما زمین‌های خیبر (اعم از فدک و غیر آن) برای کشت و زرع به صورت اجاره به اهل خیبر واگذار شد (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۴۷۱).

۸. سال هشتم هجرت

سال هشتم مصادف با فتح مکه بود. بعد از فتح مکه و در شوال سال هشتم جنگ حنین با قبیله هوازن رخ داد. در این غزوه، ۶۰۰۰ اسیر، ۲۴۰۰۰ شتر، ۴۰۰۰۰ گوسفند و ۴۰۰۰ اوقیه نقره غنیمت حاصل شد که به جعرانه منتقل شد (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۵۵۳). پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تقسیم غنائم را به ترتیب اولویت از مؤلفه القلوب و مشرکین و مرددین شروع کرده و به آنها سهم کلانی دادند (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۵۶۴). در سورة حج دو آیه ۲۸ و ۳۶ در مورد تقسیم گوشت قربانی حج بین بینوایان، فقرای قناعت‌پیشه و سائلان نیازمند است. آیه ۳۵ نیز حج‌گزاران مسلم و مخلص را به «مخبت» متصف نموده که مشخصه آنان خوف از خداوند، صبر، اقامه نماز و انفاق در راه اوست (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۵۲۹).

آیه ۴۱ که در ادامه آیات جهاد می‌باشد، بیان می‌کند اگر مؤمنین (مجموع من حیث المجموع) را در زمین تمکن دهیم (قدرتی داشته باشند و چیزی مانعی آنها نباشد)، به دلیل ایمان مسئولانه، زندگی صالح را انتخاب کرده و اقامه نماز و ایتای زکات و امر به معروف و نهی از منکر خواهند نمود (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۵۴۳-۵۴۷). این مسئولیت جهانی با فتح مکه بی‌ارتباط نمی‌باشد. مشخص است که منظور از پرداخت زکات، معنای عامی است که در آیات قبل بیان گردید. در دو آیه آخر سوره حج (۷۷ و ۷۸) نیز دستوراتی را برای مؤمنین برمی‌شمارد که نماز و زکات در کنار جهاد از جمله آنهاست (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۶، ص ۱۲۵؛ مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۵۲۷). در آیه ۹۲ وصول به مقام «بر» مقید به اتفاق از محبوب‌ترین اموال می‌باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۱۳۲).

در آیه ۴ سوره مجادله حکم کفاره ظاهر را بیان می‌کند که به صورت ترتیبی آزادسازی برده، دو ماه روزه و در صورت عدم امکان، اطعام ۶۰ فقر می‌باشد. آیه ۱۳ سوره مجادله بعد از نسخ حکم صدقه و در مقام عفو، به مؤمنین می‌گوید در امثال سایر تکالیف الهی مثل نماز و ادای زکات و اطاعت از پیامبر ﷺ کوشا باشند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۱۸۹-۱۹۰؛ طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۲۵۲).

۹. سال نهم هجرت

حجرات، صف، جمعه و تعابن از جمله سوری هستند که در سال نهم نازل شده‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۱۹۴؛ ج ۱۰، ص ۴۳۰-۶۱۰). در این سال غزوة تبوک و ۷ سربیه محقق شد (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۵۷۱-۶۶۰). در آیه ۱۵ سوره حجرات مؤمنان کسانی هستند که با اموال و جان خود به جهاد در راه خدا می‌پردازند (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۱، ص ۱۶۶). در آیه ۱۶ سوره تعابن می‌فرماید از مال خود اتفاق نمایید و هرکس که خود را از شح نفس نگه دارد، رستگار است. در آیه ۱۷، اتفاق در راه خدا را به قرض حسن تعبیر کرده است. همچنین در این سال پیامبر ﷺ عمروبن عاص را به عمان فرستادند تا صدقات آنان را اخذ نماید. او صدقات توانگران را اخذ و بین فقرای آنان تقسیم نمود و از مجوسیان جزیه گرفت (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۵۷۰).

پیام برائت در حج، نزدیکی جنگ حنین و پیامدهای آن، وقوع جنگ تبوک و فرستادن عاملین زکات در سال نهم دلیل بر نزول سوره برائت در این سال می‌باشد. مقریزی می‌گوید در اول محرم سال نهم رسول الله ﷺ نه نفر را برای اخذ زکات به بیرون مدینه فرستاد (مقریزی، ۱۹۹۹م، ج ۱، ص ۳۳۳-۳۳۴). در سوره توبه مثل سوره بقره آیات فراوانی مرتبط با موضوع مقاله وجود دارد. در این سوره که به برچیدن آخرین آثار بت پرستی می‌پردازد؛ همچنین با عمومیت اسلام در دو سال پایانی عمر با برکت پیامبر ﷺ طبیعتاً تظاهر به اسلام و نفاق گسترش یافت که احوال آنان در مورد اتفاق در آیات زیادی ذکر شده است. نحوه توبه مشرکین را در دو آیه ۵ و ۱۱ بیان می‌کند که پرداخت زکات از شرایط آن است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۲۱۱-۲۱۲؛ فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۴۰).

همچنین در آیه ۱۸، پرداخت زکات از جمله شرایط تولیت مساجد برشمرده شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۳۱۵). در آیه ۲۰، بر هجرت و جهاد با مال و جان تأکید شده است. در آیه ۲۹، حکم جزیه از اهل کتاب جعل

شد. در آیه ۳۴، خداوند عدهٔ کثیری از رهبان و احبار اهل کتاب را به دلیل عدم انفاق مال در راه خدا وعید عقاب می‌دهد. جملهٔ «ولا ینفقونها فی سبیل الله» می‌رساند که گاهی اوقات انفاق مال سبب قوام دین و جامعه بوده و عدم آن موجب لطمه به اساس دین و قوام جامعه می‌گردد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۳۴-۳۳۱).

منافقین و تعدادی از مؤمنین به دلیل بعد مسافت از جنگ تبوک سر باز زدند و خداوند در آیات ۴۱-۴۴ مؤمنان را به جهاد با مال و جان فرامی‌خواند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۴۲۵-۴۲۱)، و در آیه ۵۳ و آیات بعد، علت عدم قبول انفاق منافقین را ناپاکی در نیت و عمل (فسق) و عدم ایمان حقیقی به خدا و رسول خدا ﷺ و انفاق از روی اکراه بیان می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۴۴۹-۴۴۷). در دو آیه ۵۸ و ۵۹ احوال کسانی را بیان می‌کند که اگر از صدقات به آنها داده شود از تو (رسول الله ﷺ) راضی شده و گرنه تو را ملامت می‌کنند؛ سپس در آیه ۶۰ مصارف هشت‌گانهٔ زکات واجب را بیان می‌کند که عبارت‌اند از: فقراء، مساکین، عاملین زکات، مؤلفه‌القلوب، آزادسازی بندگان، پرداخت بدهی بدهکاران، در راه‌مندگان و فی سبیل الله.

لازم به ذکر است که لفظ «فریضة من الله» در آخر آیه و همچنین روایات متواتر در نزد شیعیان و اهل سنت دلالت بر این دارد که آیه در مقام بیان مصارف زکات واجب است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۲۱-۴۱۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۶، ص ۷۵-۸۹). همچنین با توجه به وحدت سیاق با آیات قبل فهمیده می‌شود که منظور از (صدقه) در دو آیه قبل نیز زکات واجب است. در آیه ۶۷ صفات منافقان را بیان می‌کند که از هر عمل خیر واجب (مثل زکات و صدقه و انفاق فی سبیل الله برای جهاد) امساک می‌نمایند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۶، ص ۹۷).

در نقطهٔ مقابل آیه ۷۱، صفات مؤمنان را بیان می‌کند که یکی از آنها بسط ید و پرداخت زکات است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۵۵). آیات ۷۵-۹۰ احوال منافقینی را بیان می‌کند که چگونه از انفاق مال برای جنگ تبوک اعراض کرده و اغنیای مؤمنان با اختیار و طیب خاطر و ضعفای از آنان با حداکثر تلاش ممکن با انفاق هزینهٔ آن را تجهیز می‌کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۵۶).

در آیات ۹۷-۹۹ بادیه‌نشینان را به سه دسته تقسیم کرده که یک دسته از آنان انفاق در راه خدا را ضرر و غرامت تلقی می‌کنند، ولی صنف بعدی آنها مؤمنانی هستند که ایمان به خدا و قیامت داشته و انفاق خود را سبب تقرب به خداوند و دعای پیامبر ﷺ می‌دانند. منظور از انفاق در این آیه، انفاق برای جهاد است؛ گرچه به دلیل تشابه در صلوات رسول ﷺ در اینجا با آیه ۱۰۳ این سوره منظور از انفاق در این آیه می‌تواند زکات واجب باشد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۵۰۳). در مورد آیه ۱۰۳ سه قول وجود دارد: قول سوم و مشهور که با روایات نیز تأیید می‌شود، ایجاب اخذ زکات - که یکی از ارکان شریعت می‌باشد - از ثروتمندان است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۶، ص ۱۳۲-۱۳۴)؛ یعنی تا بعد از این زمان زکات به عنوان واجب حکومتی به صورت متمرکز و از جانب پیامبر ﷺ جمع‌آوری، مدیریت و توزیع می‌شد. هدف از استفهام انکاری در آیه ۱۰۴، ترغیب مردم به پرداخت زکات است؛ زیرا پیامبر ﷺ و یا مأمور زکات از جانب خدا، مأمور اخذ زکات است و ذکر توبه با ادای زکات نشان‌دهندهٔ این است که صدقه نیز مثل توبه پاک‌کننده است

(طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۷۸-۳۷۷). در آیه ۱۲۱ به عنوان جمع بندی آیات جهاد بیان می دارد که خداوند بهترین پادشاه را به انسان هایی که با مال و جان خود جهاد می کنند اعطا می کند.

۱۰. سال دهم هجرت

با توجه به قرائنی که برای زمان نزول سوره براءت بیان شد، به نظر می رسد که سوره مائده آخرین سوره مرتبط با موضوع بحث می باشد. در آیه ۱۲ این سوره خطاب به بنی اسرائیل - که قابل تعمیم به مسلمین است - برخورداری از نصرت الهی و استمرار نعمت هایش را به اقامه نماز، پرداخت زکات، ایمان به پیامبر ﷺ و یاری ایشان و ادای قرض حسن مشروط می کند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۱، ص ۳۲۴-۳۲۲)، و بنی اسرائیل تمامی این دستورات و آموزه ها را نادیده گرفته و به بلایای بزرگی دچار شدند. آیه ۵۵ این سوره که به آیه ولایت مشهور است، شرط ولایت را اقامه نماز و ادای زکات می داند، و روشن است که منظور از ولایت در این آیه، سرپرستی است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۱۰۵؛ طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۶ ص ۴-۳۴). آیه ۸۹ سوره مائده در مورد کفاره قسم است که کفاره آن اطعام ۱۰ فقیر یا پوشش آنها و یا آزادی یک بنده علی الاختیار است؛ همچنین در آیه ۹۵ این سوره نیز حکم کفاره صید در حال احرام بیان شده که معادل صید باید از انعام به عنوان کفاره به فقرا داده شود.

دو آیه ۲۷۵ و ۲۷۶ سوره بقره شدیدترین آیات قرآن در تحریم رباست. خداوند در این آیات ربا را سبب به هم خوردن تعادل اقتصادی همه جوامع و بالاخص جامعه اسلامی آن عصر دانسته و لذا رباخوار را به فرد جن زده تشبیه می کند که تعادل در راه رفتن ندارد؛ یعنی نظام اقتصادی مبتنی بر ربا نیز از تعادل لازم برای رشد اقتصادی و رفاه برخوردار نخواهد بود، لذا به دلیل اهمیت مال برای قوام جامعه در نزد خدای متعال، رباخواری را حرب با خود و رسولش معرفی می کند. نکته دیگر، قرار گرفتن آیات نهی از ربا در میان این تعداد کثیر از آیات انفاق، دلیل مهمی بر تقابل این دو در نزد خداوند است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۶۴۷). در تفاسیر چهار شأن نزول برای آیات تحریم ربا در سوره بقره ذکر شده است (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۱۹۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص ۸۳) و بر اساس آن اکثریت قریب به اتفاق مفسرین قائل اند که این آیات در آخرین سال حیات پیامبر ﷺ نازل شده است.

تحلیل آیات مدنی مرتبط مقابله با فقر

مهم ترین دستاورد ۱۳ سال اول بعثت، ابلاغ پیام وحی و ظهور دینی جدید و کامل برای نجات بشریت بود، لذا مشرکان مکه از هیچ مخالفتی برای اطفای نور حق دریغ نکرده و در نقطه مقابل، پیامبر اکرم ﷺ و اصحاب با ایمان به وعده های الهی، تمامی مشکلات را به جان خریدند. برای مبارزه با فقر، خداوند در اولین سوره های مکی به رسیدگی به امور ایتام و مساکین و اطعام آنان، ماعون و آزادسازی بردگان امر می کند؛ همچنین ترغیب همدیگر بر اطعام مساکین، امور تهیدستان و مساعدت بستگان و ذوی القربی و احسان به یکدیگر و در راه ماندگان و توجه به امور سائلین را از دیگر راه های مبارزه با فقر بر می شمارد. در چهلمین سوره، یعنی اعراف، زکات به عنوان یک منبع مالی برای

مقابله با فقر نام برده شد. در ابتدا به‌عنوان واجبی در شریعت بنی‌اسرائیل و سپس به‌عنوان تکلیفی برای مسلمانان ۸ بار در سور مکی ذکر شد؛ همچنین اتفاق نیز یکی از پرتکرارترین ابزارهای مقابله با فقر در سور میانی و پایانی سور مکی ذکر شده است.

کلیه پرداخت‌های مالی در سور مکی واجب بود؛ زیرا شرایط سخت مسلمانان و نوپا بودن اسلام و وعده ثواب به مؤدیان و وعید عقاب به روی‌گردانان از این اوامر عبادی - اجتماعی مهم‌ترین دلیل وجوب آنهاست. جامعه مکه در هنگام بعثت حضرت محمد ﷺ یک نمونه کامل از جامعه‌ای است که خداوند سبحان تعاضد اجتماعی را در قالب‌های مختلفی بیان نموده و نوعی تأمین اجتماعی خودجوش در آن وجود داشت که بدون دخالت دولت و تنها بر اساس خودانگیختگی مسلمانان و عنصر ایمان و باور به آخرت، بهترین کارکرد را داشت. شرکت‌کنندگان در این پیمان نانوشته اجتماعی - دینی هم جامعه سعادت‌مندی را در دنیا داشته و هم از اجر معنوی و اخروی بهره‌مند هستند. منابع این پیمان به‌حسب مورد متفاوت بوده و مصارف آن نیز عمده نیازهای اجتماعی و مقابله با فقر مثل ادای قرض، اطعام مساکین و ایتام و نزدیکان و دیگر موارد در راستای مبارزه با فقر بود و حتی مواردی مثل محاصره مسلمانان در شعب ابی‌طالب که در قالب‌های حمایتی تأمین اجتماعی نیستند نیز، به‌خوبی توسط این نوع همیاری‌های خداپسندانه پوشش داده شد.

اما با هجرت به یثرب باب‌های جدیدی برای پیشبرد اهداف اسلام گشوده شد که بیعت گسترده مردم، تشکیل حکومت دینی، پیمان اخوت بین مسلمین، عقد پیمان‌نامه با اهل کتاب و قبائل مختلف از جمله آنهاست، اما هجرت مسلمانان که اموالشان در مکه یا مصادره شده و یا امکان انتقال آن به یثرب ممکن نبود، موجب گسترش فقر و بیکاری گردید؛ ضمن اینکه همه مهاجرین فاقد مسکن بودند. در زمینه مقابله با فقر آیات سال اول بر زکات، اتفاق، نیکی به والدین، ایتام و مستمندان تأکید دارد. در سال دوم و وجوب جهاد، تعداد آیات مربوط به تکالیف مالی بیشتر شد. در این آیات علاوه بر زکات و اتفاق، مواردی مثل ایتامی مال به بستگان، ایتام، مساکین، در راه‌ماندگان، درخواست‌کنندگان و آزادسازی بردگان نیز مثل آیات مکی روش‌های مقابله با فقر معرفی شدند. در این سال غنائم جنگ بدر بعد از اخراج خمس بین رزمندگان تقسیم گردید و این اولین قدم برای تأسیس بیت‌المال و خمس به‌عنوان اولین منبع مالی آن برای مقابله با فقر معرفی شد. گرچه خزانه‌ای شکل نگرفته بود، ولی امور مربوطه به‌صورت حسابداری انجام می‌شد.

در سال چهارم قانون ارث نازل شد که سبب سازماندهی موارث گردید. همچنین مصارف اتفاق علاوه بر جهاد، رسیدگی به نیازهای والدین، خویشاوندان، همسایگان دور و نزدیک، افرادی که با انسان محبت و مصاحبت دارند، در راه‌ماندگان و بردگان به‌عنوان روش‌های دیگر مقابله با فقر تعیین شد.

در سال پنجم اموال حاصل از جهاد با بنی‌نضیر با ماهیت فیهی در مالکیت خداوند و رسولش ﷺ قرار گرفت. گرچه اموال بنی‌نضیر بین مهاجران تقسیم شد، ولی مصارف فیهی برای خدا، رسول الله ﷺ - اعم از مصارف شخصی و مقامی،

خویشاوندان ایشان، یتیمان، مساکین و در راه‌مندگان تعیین شد که قدمی جدید برای تأمین مالی بیت‌المال و مبارزه با فقر بود. در این سال غزوه بنی قریظه رخ داد و اموال آنان نیز بعد از اخراج خمس، بین مسلمانان تقسیم شد و زمین‌های آنان سبب افزایش اشتغال و افزایش درآمد مردم گردید.

در سال ششم نیز غزوات و سرایای زیادی محقق شد، لذا آیات مربوط به جهاد با مال در این سال فراوان است. همچنین غنائم غزوه بنی مصطلق بعد از اخراج خمس بین مسلمین تقسیم گردید. در سال هفتم نیز کلیه غنائم غزوه خیبر بین شرکت‌کنندگان در واقعه حدیبه تقسیم گردید که اموال منقول آنها سبب کاهش فقر و زمین‌های کشاورزی آنان سبب افزایش اشتغال و افزایش درآمد مردم و کاهش فقر در مدینه گردید.

در سال هشتم و بعد از فتح مکه، جنگ حنین رخ داد. غنائم این جنگ که بسیار زیاد بود، به ترتیب اولویت بین مؤلفه‌القلوب و مشرکین و مرددین و سپس مسلمین تقسیم شد. همچنین در راستای مسئولیت جهانی مؤمنان، پرداخت زکات را از جمله برنامه آن برشمرده است. همچنین به تقسیم گوشت قربانی و پرداخت کفاره قسم و احرام بین فقرا و مستمندان امر شده است. در سال نهم و در سوره توبه، آیات فراوانی در مذمت منافقین و افرادی که در امر انفاق سستی نموده و یا دیگران را به بخل دعوت می‌کردند و همچنین آیات فراوانی در مدح انفاق‌کنندگان برای جهاد و امور عمومی نازل شد. در این سال مصارف هشت‌گانه زکات واجب نیز بیان گردید که مبارزه با فقر در رأس آنهاست. همچنین ایجاب اخذ زکات توسط پیامبر ﷺ بیان شد که نشان از مراحل سه‌گانه برای تشریح حکم زکات دارد، لذا پیامبر ﷺ در این سال نه نفر را برای اخذ زکات به بیرون مدینه و نماینده‌ای را برای اخذ و توزیع صدقات به عمان فرستادند.

نزول آیات تحریم ربا در سوره بقره و در بین آیات انفاق نشان از اهمیت انفاق و تقابل این دو مفهوم متضاد اقتصادی در گسترش و مبارزه با فقر دارد. همچنین در بعضی از آیات سور مدنی کفارات قسم، حنث نذر، صید در حال احرام و دیگر موارد از ابزارهای مقابله با فقر می‌باشد. در مجموع در کلیه سور مدنی مثل سور مکی بر درونی کردن انگیزه‌ها و ارتقای سطح ایمان و آگاهی افراد برای ادای پرداخت‌های مالی و مبارزه با فقر تأکید شده است.

اما انفاق پرتکرارترین تکلیف مالی در قرآن، بالاخص سور مدنی است؛ زیرا در قرآن بیشترین کاربرد آن برای تأمین مالی هزینه‌های جهاد است، برخلاف زکات که برای مصارف اجتماعی انصراف دارد. منابع تاریخی تعداد غزوات پیامبر ﷺ را ۲۶ یا ۲۷ و تعداد سرایا را نیز ۳۵، ۳۸، ۴۸ و حتی ۶۶ نیز ثبت کرده‌اند که با توجه به عدم تشکیل خزانه دولتی و نبود منابع درآمدی برای آن، تمامی هزینه‌های غزوات و سرایا بر عهده مسلمانان بود که در قرآن عمدتاً به انفاق و یا جهاد شناخته می‌شود.

امر به انفاق از اولین آیات (سوره بقره) تا آخرین آیات مدنی سوره توبه و مائده به چشم می‌خورد؛ به‌نحوی که ۶۸ بار در سور مدنی آمده است. گرچه به دلیل عدم بیان نصاب برای آن و دیگر ادله مربوط به زکات عمدتاً آیات مشتمل بر انفاق بر استحباب حمل می‌شود، ولی شرایط صدر اسلام و مصارف آن مثل جهاد و امور اجتماعی مثل مبارزه با

فقر و وعدهٔ ثواب برای مؤدیان و وعید عقاب برای کارشکنان، دلیل بر وجوب آن در صدر اسلام و وجود شرایط مشابه آن می‌باشد. صدقه نیز ۱۸ بار در سور مدنی ذکر شده و در آیات ۶۰، ۱۰۲ و ۱۰۳ سورة توبه منظور از آن زکات واجب است. همچنین ۲۶ بار در سور مدنی به جهاد با مال و یا به صورت مطلق که معنای جهاد با مال نیز از آن اراده شده، امر شده است که نشان از آن دارد این دو نیز منبعی مردمی برای تأمین هزینه‌های جهاد و هزینه‌های عمومی از جمله مقابله با فقر می‌باشند، البته کفارات از منابع مالی برای مقابله با فقر در مدینه می‌باشند.

نتیجه‌گیری

مقابله با فقر از مهم‌ترین برنامه‌های پیامبر ﷺ در مدینه بود. گرچه روش‌های مقابله با فقر در سور مدنی با سور مکی شباهت زیادی دارند و مواردی مثل رسیدگی به امور ایتام و مساکین و اطعام آنان، آزادسازی بردگان و همچنین ترغیب همدیگر بر اطعام مساکین، امور تهیدستان و مساعدت بستگان و ذوی‌القربی و احسان به یکدیگر و در راه‌ماندگان و توجه به امور سائلین در هر دو سور مکی و مدنی به چشم می‌خورد، ولی منابع مالی که در مدینه برای مقابله با فقر معرفی شدند متفاوت با این منابع در مکه می‌باشد؛ مثلاً در سور مکی تنها در ۸ مورد به زکات امر شده است، ولی در سور مدنی در ۲۰ آیه به زکات امر شده است. همچنین زکات در سور مکی واجبی فردی است، ولی در سور مدنی به ترتیب از واجبی فردی به واجبی حکومتی تبدیل می‌شود؛ مضافاً اینکه موضوع این منبع مالی در سور مکی عام بوده، ولی در مدینه بر اموالی خاص و دارای نصاب و شرایط عمومی مقرر شد. همچنین اتفاق در سور مکی منبعی عام برای مقابله با فقر و امور اجتماعی است، ولی در بسیاری از سور مدنی یکی از مهم‌ترین منابع تأمین هزینه‌های جهاد است.

بنابراین در پاسخ به دو سؤال اول می‌توان گفت نتایج مقاله نشان می‌دهد که منابع و روش‌های مقابله با فقر در مکه و مدینه بسیار متفاوت‌اند؛ زیرا با تشکیل دولت اسلامی و با توجه به فتوحات فراوانی که در مدینه رخ داد منابع مالی فراوانی به صورت غنائم جنگی و خمس غنایم و یا فیهی در اختیار مسلمانان قرار گرفت و این اموال تا حد زیادی در کاهش فقر مؤثر بود. همچنین تعیین نصاب و مصارف زکات و ایجاب اخذ آن توسط پیامبر ﷺ و توزیع آن بین فقراء، روش دیگری برای کاهش فقر بود. در همهٔ سال‌های پس از هجرت، بر زکات امر شده است و تعداد این آیات به مراتب بیشتر از آیات مکی است.

لفظ «زکات» ۲۰ مورد در سور مدنی وارد شده که عمدتاً مصرف آن برای کاهش فقر می‌باشد. به استناد روایات فریقین، بعد از آن نصاب زکات بیان و نمایندگان ایشان در سال هشتم و نهم برای اخذ زکات به بعضی از مکان‌ها فرستاده شدند، لذا زکات از یک واجب فردی به واجب حکومتی تبدیل گردید و نوعی حسابرسی و منبع مالی برای حاکمیت بر آن حاکم گردید. همچنین بر اساس روایات زکات فطره در سال دوم هجرت واجب گردید که منبع دیگری

برای مقابله با فقر است؛ ضمن اینکه اقتصاد کشاورزی مدینه و عقد اخوت بین مسلمین و زمین‌هایی که به صورت فیه و یا غنیمت در اختیار مسلمین قرار می‌گرفت می‌توانست زمینه اشتغال و کاهش فقر را فراهم نماید.

در مورد دو سؤال آخر، همچنان که بیان شد، در بخش منابع علاوه بر منابعی که در مکه بیان شد، در مدینه بر زکات و انفاق تأکید بیشتری گردید. همچنین منابع دیگری نیز مثل خمس غنائم جنگی، انفال، فیه، زمین‌های مفتوحة العنوه و یا زمین‌های صلحی به منابع مبارزه با فقر اضافه گردید. گرچه برای مبارزه با فقر در مدینه هزینه‌هایی اضافه نگردید، ولی نوعی سازماندهی مرکزی از جانب حاکمیت در توزیع زکات و غنائم جنگی و دیگر منابع صورت پذیرفت. در مقابل، در مدینه هزینه‌های دیگری بالاضافه هزینه‌های تأمین مالی جهاد نیز اضافه گردید. این امر در سور پایانی نازل شده مثل توبه بسیار به چشم می‌خورد؛ ضمن اینکه در مدینه انواع کفارات و جزیه نیز در جهت رفع فقر مقرر گردید.

البته سازماندهی منابع عمومی در عصر نبوی ﷺ مثل خمس، فیه، اراضی مفتوحة العنوه و اراضی صلحی، انفال و موارد مشابه از جانب حاکمیت که سبب شکل‌گیری بیت‌المال در دوران حیات شریف ایشان شد، می‌تواند مقاله‌ای مستقل باشد.

منابع

قرآن کریم

- آیتی، محمدابراهیم (۱۳۵۹). تاریخ پیامبر اسلام. به کوشش ابراهیم گرجی. تهران: دانشگاه تهران.
- ابن سعد، محمد (۱۴۰ق). الطبقات الكبرى. محقق: عبدالقادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۵ق). السیره النبویه. تصحیح: مصطفی السقا، ابراهیم الأیاری و عبدالحفیظ شلبی. بیروت: دار الوفاق.
- بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۹۲). تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)، مبانی، اصول، قواعد و فوائد. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جواد علی (۱۳۹۱). تاریخ عرب در دوران اسلامی. ترجمه منصور داداش‌زاده. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- دروزه، محمد عزه (۱۹۶۸م). التفسیر الحديث (السور مرتبه حسب النزول). بیروت: دار احیاء الکتب العربیه.
- رامیار، محمود (۱۳۶۳). تاریخ قرآن. تهران: امیرکبیر.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل. تصحیح: م. صطفی حسین احمد. بیروت: دار الکتب العربی.
- زینلی، بهمن (۱۳۹۹). تحلیلی بر شیوه مواجهه پیامبر اکرم ﷺ با چالش‌های مهاجران در مدینه (مطالعه موردی: کمبود مسکن، فقر و بیکاری). تاریخ اسلام و ایران، ۴۷ (۱۳۷)، ۱۰۹-۱۳۴.
- سمهودی، نورالدین ابوالحسن (۱۴۱۹ق). وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- سیدحسین‌زاده یزدی، سعید و شریف‌زاده، محمدجواد (۱۳۹۵). سیره پیامبر اکرم ﷺ در مقابله با تهدیدهای اقتصادی. اقتصاد اسلامی، ۱۶ (۶۲)، ۳۱-۵.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر (۱۴۰۴ق). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی. قم: جامعه مدرسین.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۸). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان لعلوم القرآن. بیروت: دار المعرفه.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۳۹۱). الصحیح من سیره النبی الا عظم ﷺ. ترجمه محمد سپهری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عبدالعزیز بن ادريس، عبدالله (۱۳۸۶). جامعه مدینه در عصر نبوی ﷺ. ترجمه سهیلا بختیاری. تهران: پژوهشگاه حوزه و ودانشگاه.
- عمر، محمد عبدالحلیم (۱۹۹۹). ابحاث ندوه الفقر و الفقراء فی نظر الاسلام. قاهره: جامعه الازهر.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فرشچیان، رضا (۱۳۸۸). نقدی بر تفسیر به ترتیب نزول. پژوهش دینی، ۱۹، ۸۹-۱۰۲.
- فضل‌الله، سیدمحمدحسین (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الماک.
- قرضاوی، یوسف (۲۰۰۸م). مشکله الفقر و کیف عالجه الاسلام. بیروت: مؤسسه الرساله.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- کیا، مرتضی (۱۳۹۵). منهای فقر. تهران: فرهنگی علمی الحیا.
- کیالاحسینی، سید ضیاءالدین (۱۴۰۲). منابع مالی و روش‌های مقابله با فقر در مکه به ترتیب نزول سور مکی قرآن کریم. معرفت اقتصادی اسلامی، ۱ (۲۹)، ۲۷-۶.
- مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن. تهران: دار محبی الحسین.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۵ق). التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
- مقریزی، امام تقی‌الدین (۱۹۹۹م). امتاع الاسماع. محقق: عبدالحمید النمیس. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مهدوی‌راد، محمدعلی (۱۳۸۲). آفاق تفسیر. تهران: هستی نما.
- النمیری، عمر بن شبه (۱۳۸۰). اخبار المدینه النبویه. ترجمه حسین صابری. تهران: مشعر.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۳۸ق). تاریخ طبری. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- یوسفی غروی، محمدهادی (۱۴۳۳ق). موسوعة التاريخ الاسلامی. قم: مجمع الفكر الاسلامی.